

ULUSLARARASI SOSYAL ARAŞTIRMALAR DERĐİŐİ THE JOURNAL OF INTERNATIONAL SOCIAL RESEARCH

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi / The Journal of International Social Research
Cilt: 13 Sayı: 74 Yıl: 2020 & Volume: 13 Issue: 74 Year: 2020
www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

ÖLÜM OLGUSU VE VANİTAS RESİMLER ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME THE DEATH CASE AND AN EVALUATION ON VANITAS PICTURES

Sevtao YILDIZ KURŐUN*

Öz

Ölüm, insanlığın en çok merak ettiği, korktuğu ve anlamaya çalıştığı konulardan bir tanesi olmuştur. Araştırmanın konusu ölüm olgusu ve vanitas resimleri olması sebebiyle insanlığın ölüm karşısında nasıl tepkiler verdiği incelenmiştir. Bu tepkiler en çok da sanat eserleriyle dile getirilmiştir. Dolayısıyla sanat eserlerinde bu durum gayet anlaşılır biçimde yansıtılmıştır. Resim ve heykel sanatı bu konuda en çok ifadenin biçim bulduğu sanat dalları olmuştur. Bu sebeple ölüm olgusunun vanitas resimlerinde nasıl biçim bulduğu bu çalışmanın temel konusu olmuştur.

Vanitas resimlerin temel amacını, insanlara birer fani olduklarını unutmamalarını ve bu dünyadan bir gün gideceklerini hatırlatmaktır. Dolayısıyla vanitas resimler, zenginlere daha mütevazı bir hayat sürmelerini öğütleyen nitelikte eserlerdir. Zenginliğin de bir gün biteceği ve bundan dolayıdır ki dünyevi zevklere kendilerini kaptırıp aşırı bir hayattan kendilerini uzak tutmalarını hatırlatmaktadır. Her şeyin bir gün yok olacağı ve hatta her şeyin boş olduğunu ispat etmeye çalışır gibiler. 17. yüzyıl Hollandalı ressamılar dini ritüellere bağlı düşünerek yapmışlar resimlerini. Cennet ve cehennem ikilemini de sembolik olarak ifade etmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Vanitas, Memento Mori, Ölüm, Boşluk.

Abstract

Death has been one of the most curious, afraid and trying to understand issues of humanity. Since the subject of the study is the phenomenon of death and vanitas Picture, how humanity reacts to death was examined. These reactions were expressed mostly through works of art. Therefore, this situation is clearly reflected in the Works of art. The art of painting and sculpture has been the branches of art in which the most expressions are found on this subject. For this reason, how the death phenomenon takes shape in vanitas paintings has been the main subject of this study.

The main purpose of Vanitas paintings is to remind people not to forget that they are mortals and that one day they will leave this world. Therefore, vanitas paintings are works that advise the rich to live a more modest life. It is because wealth will also end one day, and that is why it reminds them to immerse themselves in worldly pleasures and distance themselves from an extreme life. They seem to try to prove that everything will one day disappear and even everything is empty. 17th century Dutch painters made their paintings based on religious rituals. They also symbolically expressed the dilemma of heaven and hell.

Keywords: Vanitas, Memento Mori, Death, Space.

* Öğr. Gör., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Mimarlık, Güzel Sanatlar ve Tasarım Fakültesi, ORCID: 0000-0003-0963-0191, syildiz@cumhuriyet.edu.tr

1. GİRİŐ

Ölüm, algılanabilen ama somut biçimde tanımlanamayan bir gerçeğin dile gelmiş hali de olarak tanımlanabilir. Ölümden sonrasını bilmediğimiz için genelde istenilmeyen, korkulan bir olgudur diye düşünülebilir. Bu endişelerin başında mekân arayışı geliyor. İnsan boşluktan kaçır, ürker, korkar. Diğer mekân, yani ölümden sonra gideceği mekân konusunu kafasında somutlaştıramamış olması ile doğru orantılı olduğu muhtemeldir. Dolayısıyla korkuların başında gelen yalnızlık da bu mekânsız kalma korkusuyla paralel bir durumdur ve insanın ürktüğü bir davranış biçimidir.

Bu korkularla yüzleşildiği yerde, sanatsal ifadeler kendini gösterir. İnsanın kendisiyle yüzleştiği anlar daha çok sanatta biçim buluyor ve korkularıyla, hayallerinin birlikte sunulduğu dışavurumlar ortaya çıkıyor. Bu dışavurumlar en anlaşılır biçimde, plastik sanatlarda somut ifadelerini buluyor. Olanakları dolayısıyla plastik sanatların resim ve heykel alanları bu tür konuların somut ifade bulma açısından ilk akla gelenlerindendir düşünülebilir.

Ölüm konusunda da vanitas resimler ve memento moriler en önemli eserlerdir. Dolayısıyla bu resimler incelendiğinde görülüyor ki ruhun ölümsüz, bedenın ölümlü olduğunu ispat edencesine ölümlülük adına bir çaba gözlemlenmektedir.

Korkuların, belirsizliklerin ve ölüm endişelerinin vanitas resimlerde ne tür ifadelerle biçim bulduğunun tartışmaya açılacağı 'ölüm olgusu ve vanitas resimler üzerine bir inceleme' konusu, korku ve belirsizliklerin, resimlere yansımaları olarak incelenecek ve bir arayışın başlangıcı olarak sorulara cevaplar aranacak. Ölüm olgusunun plastik sanatlarda nasıl vücut bulduğuna dair açılan bu tartışma, vanitas resimler incelenerek ve bu sanat eserlerindeki ölüme dair yansımalar örnek resimler aracılığıyla değerlendirilecek.

2. ÖLÜM OLGUSU VE VANİTAS RESİMLER ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

İnsanlık ilk çağlardan beri yaşam ve ölüm arasındaki çeşitli bağlantılar aracılığıyla ölümlü anlamaya çalışmıştır. İnsan, hayatının temel değerlerinden olan yaşamın ve ölümlü arasında ilgiler kurmuş ve hayatının değeri bu iki olgu arasında bir anlam bulmuş, dolayısıyla bunları açıklama isteğinde bulunmuştur. Yaşamın sürekliliğinde, bir geçiş evresi olarak ölümlü düşünmüş ve onu anlamlandırmaya çalışmıştır. Yaşam ve ölümlü nedensellikleri içinde birbirlerini ele veren fikirler bağlamında, insanlık düşünsel yaşamını gerçekleştirmiş ve hayatta tutunmaya çalışmıştır. Yaratılan mitolojilerde ve günümüze ulaşan diğer belgelerde de yaşamın somutluğu karşısında, ölümlü bir son veya yok oluş olarak değil de, aslında yaratılan kozmolojide yer-su, yer altı ve gök olarak bu dünyanın yansıması biçiminde formüle etmeye çalışmış ve buna göre kötü olan ölümlü iyiye çevrilmiştir. Yaşam ve ölümlü olgusu, iyi ve kötüyü tanımlar gibi düşünülerek formüle edilmiş ve inanç da buna göre temellenmiştir. Yaşam ve ölümlü arasında birçok bağlar gelişmiş ve bu bağlar öyle görüldüğü kadar basit bağlar değiller. Aksine yapılan ayinlerden de anlaşılacağı gibi oldukça karmaşık bağlar. Ayrıca bunlar topluluktan topluluğa göre değişmişler ve yeni yeni şekiller almışlardır.

Toplumların kaderlerini oluşturan düşünce biçimleri çeşitli efsaneler olarak bir anlatıma dönüşür ve inancın da arketiplerini oluşturur. Bu durum toplumlara göre değişiklik gösterir. Dolayısıyla ölümlü karşısında insanlığın aldığı tavır ve davranışlar da toplumdan topluma değişiklik göstermektedir. Toplumlar geçmişten günümüze oluşturduğu gelenekler sayesinde olaylar karşısındaki davranış biçimlerini belirlerler.

Ölümlü, varoluşundan beri insanın hep kaderi olmuş fakat insan ölümlü asla bir son olarak görmemiştir. Bu yüzden de ölümlü ruhsal bir olgu, bir geçiş evresi olarak yorumlamıştır. Bu şekilde korkulan ölümlü yıkıcı ve yok edici etkisini geçiştirerek, ölümlü anlaşılabilir bir fenomene dönüştürebilmiş ve korkularını hafifletmiştir.

Mitlerin çoğunda insanlar bir dağa, bir ağaca veya bir merdivene tırmanarak kendi olanaklarıyla havalanarak ya da kendini kuş gibi uçan hayvanlara taşıtarak, göğe çıkarak, tekrar tanrı katına ermek Tanrıya ulaşmak istemişler ve bunu da ancak büyüsel güçlerle simgesel olarak yapabilmışlerdir.

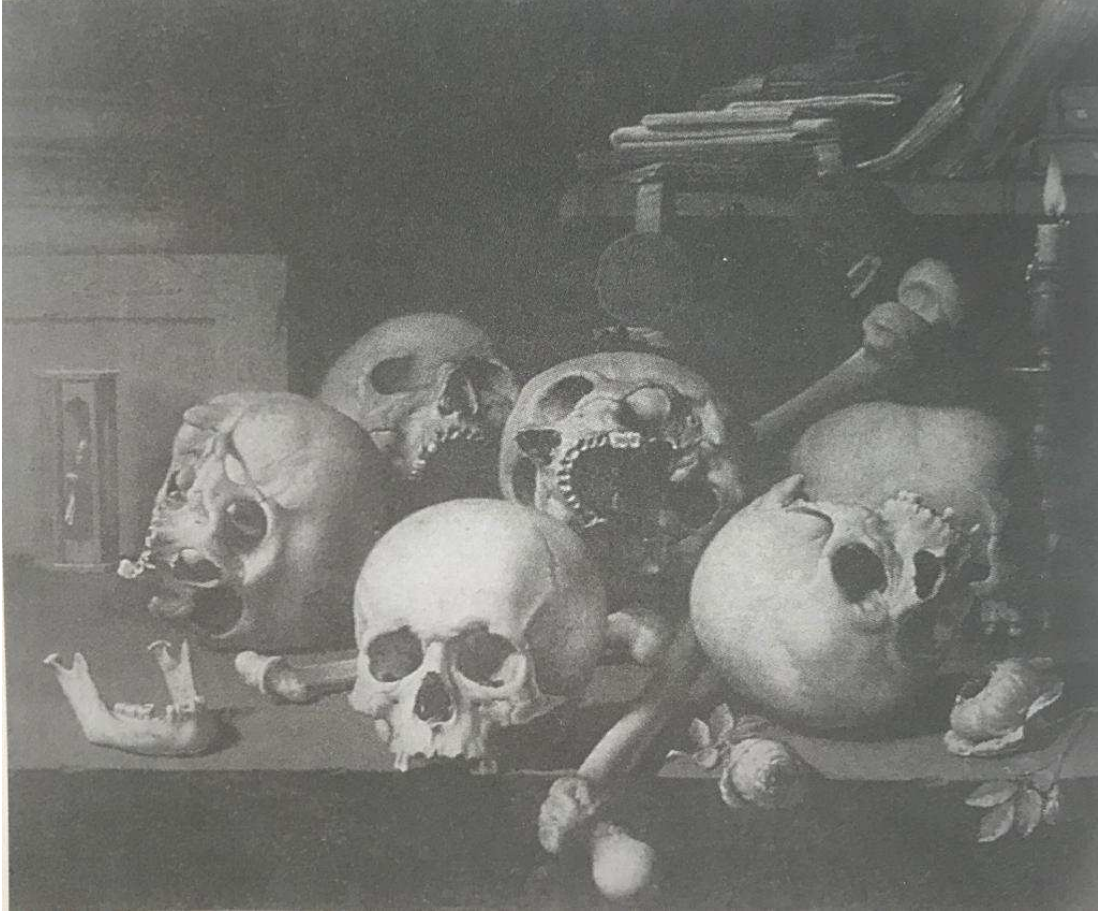
Plastik sanatlarda antik dönemin temel konuları mitolojik hikâyeler iken, Hristiyanlıkta durum değişir ve plastik sanatların önceliği kutsal kitaptaki anlatılan konulara dönüşür. Kutsal kitaptan öncelikle, İnsanın Yaradılışı, Cennetten Kovuluş, İsa'nın Yaşamı, Çarmıha Gerilme, Göğe yükselme, Son Yargı gibi konuların yanı sıra, "Memento Mori" (fani olduğunu ve öleceğini unutma) ve "Vanitas" (hiçlik veya geçicilik) gibi konuları içermektedir (Soylu, 2019). İnsanı ölümlü olduğunu, dünyevi zevklerin geçici olduğunu hatırlatan bu resimler, kibrin ve gösterişin anlamsızlığından ve insanın da bir fani olduğundan bahsediyor. Hristiyanlıkta kutsal sayılan ve İncil'de geçen Eski Ahit'e bir öğreti olarak, "Boşun boşu her şey boş" diyor vaiz." . Tanrıdan başka her şeyin faniliğini anlatan bu ayet, toplumun dünyevi arzularını sınırlayıcı bir yaptırım aracı olarak Hristiyanlık dünyasında ve dolayısıyla sanat alanında sık sık kullanılmıştır. Vanitas resimler, satın alan zenginlere, dünyevi yaşama bağlılığın ve aşırıya kaçan gösterişin sürekli olmadığını, zenginliğin bir tembellik yaratmamasını ve hatta zenginlikten kaynaklanacak gururdan uzak olunması gerektiğini öğütler niteliktedir (Özgenç Erdoğan, 2018).

Dolayısıyla 17. Yüzyıl Hollandalı ressam ve heykeltıraşlarda da ölüm konusuna çok sık rastlanmaktadır. Ölüm insanlığı daima meşgul eden bir konu olmuş ve sıklıkla da sanat eserlerinde bunun yansımaların yansıtmışlardır. Hollandalı ressam ve heykeltıraşlar ölüm üzerine çok fazla düşünmüş olmalı ki resim ve heykellerinde bu yansımalara değinmeden edememişler. Natürmortlar incelendiğinde özellikle kafatasları, zaman ölçen aletler (masa, duvar, cep ve kum saatleri), halen yanan ve sönmüş ama dumanı tüten mumlar, sabun köpükleri, en gür hallerinde ve solmaya başlayan çiçekler, çürümek üzere olan olgun meyveler ve bu objelerin hepsinde de sembolik ifadeler yatmaktadır. Sanki izleyenlere, hayatın ne kadar kısa ve kırılgan olduğunu ispat etme çabasındalar (Leppert, 2009).

Resim 1: (Leppert, 181), Philippe De Champaigne (1602-1674), Vanitas

Ortaçağ ressam ve heykeltıraşları özellikle bedenın iskelete dönüşmesiyle ilgilenmişler ve hatta bedenın çürümesini de çok yakından incelemişlerdir. Ölümü korkunç ve iğrenç olarak betimlemişlerdir. Hatta bedenın çürümesini ve bu çürük gözeneklerden giren kurtlar ve diğerk hayvanları da birlikte düşünmüşler ve bunları eserlerine yansıtmışlardır (Leppert, 2009).

Resim 2: (Leppert, 2009, 96) Abraham van der Schoor, Vanitas (1660-1670)

Vanitas resimlerde birlikte kullanılan ve sıra dışı nesnelere en üst düzeydeki zenginliği de temsil ediyor gibi bir algı oluşturmasının yanı sıra, aslında zenginliğin sembolü olan nesnelere ölümlü olmayı ve ebedi hayatı temsil ediyorlar. Rengârenk çiçekler çok güzel algılanabilecek şekilde kompozisyona dâhil edilmiş ve parlak metaller göz alıcı, heyecan vericiler. Mücevherlerle birlikte kompozite edilen kafatası dahi büyük bir ihtişamla sunulmuştur (Özgenç Erdoğdu, 2018). Bu ihtişamlı kompozisyonlar zenginliğin değil ölümlü olmanın unutulmaması için çabalıyor. Hatta bu natüromortları yatak odalarında en iyi görebilecekleri yere asarak, faniliği unutmamak için çabalıyorlar.

Hem lüksü yaşayıp hem de onların faniliğini Vanitas resimleriyle anlatmak isteyen toplumun bu tür paradoksal eğilimleri, Protestanlık sonrası yasaklanan günah çıkartma ritüelinin boşluğunu dolduracak bir tür arayışına karşılık vermektedir. 17. Yüzyıl Hollanda'sında dinin toplum üzerindeki yaptırım gücü ve kontrol mekanizmasının işleyişinin her ne kadar diğer Avrupa ülkelerine nazaran daha az baskıcı olduğu kabul edilse bile, vicdan rahatlatmaya yönelik alişıla gelmiş bir geleneğin devam ettiği açıkça görölmektedir. Dönemin sanatta duyduğu ilgi de, kendini sanat aracılığıyla rahatlatma ve onaylatma eğilimi göstermektedir (Özgenç Erdoğdu, 2018).

Resim 3: Hendrick Andriessen, Vanitas Natürmort, Flaman (1607-1655), CA. 1650

17. yüzyıl Hollandası modern tüketim toplumu olmanın en eski örneğini oluşturuyor. Aşırıya kaçan lüks ve tüketim, vanitas resimlerdeki fanilikle de bir tezat oluşturuyor (Çeler, 2012).

Vanitas resimlerde uygulanan kompozisyonlar burjuva sınıfının beklentilerine cevap vermesinin yanı sıra büyük bir yanılmanın da vücut bulmuş halidir diye düşünülebilir (Günay Kaygusuz, 2019).

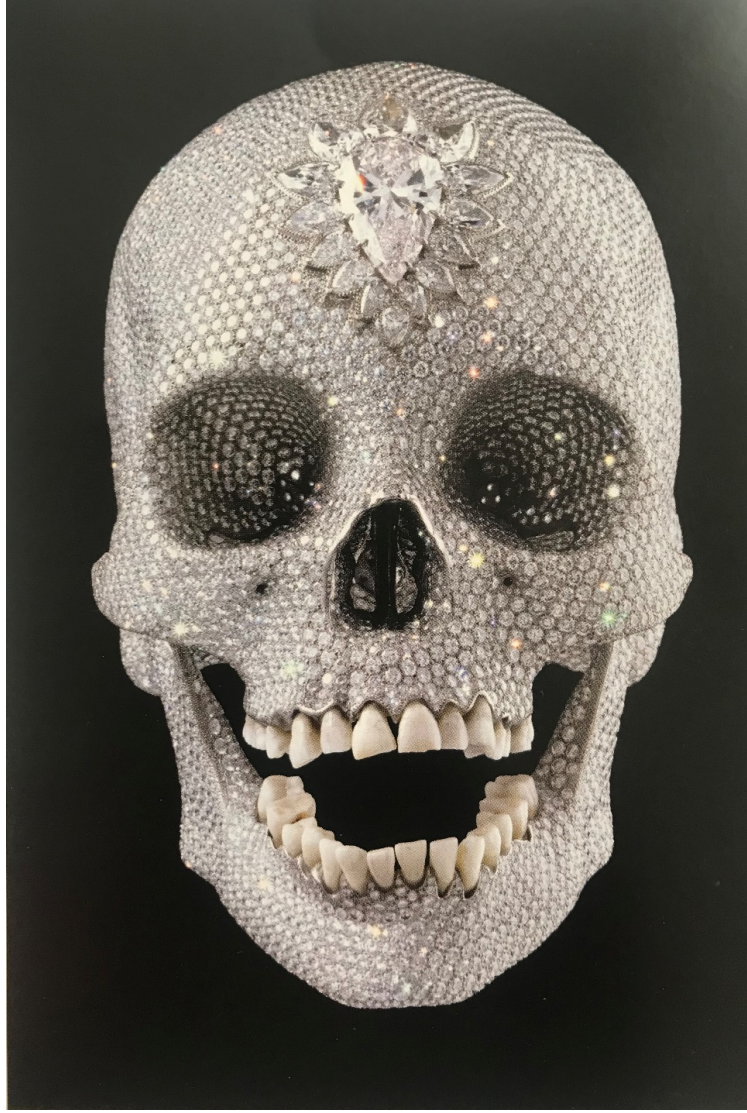
Bu çelişki yaratan durumu biraz daha açmak gerekirse, Calvin ahlakı israfı ve gösterişi yasaklamıştır. Ölümü ve faniliği anlatmak amacıyla da olsa bu tür imgelerin sembolize edilerek kullanılması resmi sipariş veren alıcının zenginliğini onaylamaktadır. Resimlerden anlaşıldığı üzere sahip olduğu değerli nesnelere mütevazılıktan çoğunlukla nasibini almazlar. Adeta sanatçıların hünerlerini sergileme yarışının yansımalarını gördüğümüz bir yığılı andıran natürmortlar, aynı zamanda kimin daha zengin olduğunun yarışı gibidirler. Ellerinde bulunan nadide eşyalar kendi içinde sanat eserinin konusu olduğunda faniliklerini de kaybetmiş olmaktadır. Tıpkı portre resimlerindeki sonraki nesillere kalabilme dürtüsü gibi bu değerli nesnelere de her ne kadar kölenin Roma Generaline seslendiği sözün tersine, ölümlü olduğunu unutmuş gibi bugün tüm ihtişamlarıyla müzelerin, özel koleksiyonların nadide parçaları olarak günümüze kadar gelebilmişlerdir (Özgenç Erdoğdu, 2018).

Vanitas hem mahkûm ettiği şeyin temsilini yapar/yeniden sunar hem de mahkûm ettiği şeyin ta kendisidir (Leppert, 2009.) Şöyle de söylenebilir doğru olabilir, vanitas resimler ihtişamdan ve dünyevi şeylerden uzaklaşmak için yapılıyor gibi görünse de aslında zenginliğin, gösterişin ve ihtişamın ta kendisiyle bunu ispat ederken asıl amaçtan da tamamen uzaklaşarak, yeni bir çelişki yaratılmış oluyor.

Resim 4: Leppert, s.181, Pieter Aertsen (1505/1509-1575) Et Dükkanı (1551)

Natürmort resimlerde yer alan birbirinden renkli çiçekler, gümüş ya da altın eşyalar, estetize edilmiş kafatasları, müzik enstrümanları gibi gösterişli nesnelere burjuvazinin sahip olduklarının temsili gibidir. XVII. yüzyıla kadar aristokrat sınıfa ait olan gösterişli yaşam, dönem Hollanda'sında geniş bir taban bulmuştur. Hıristiyanlığın yedi ölümcül günahından biri olan şehvet ve lüks yaşam (dünyevi olana duyulan arzu anlamında) göstergeleri ile donatılan resimlerde yer alan imgeleri üç ayrı kategoriye ayıran Ingvar Bergström'a göre birinci kategori; "Gümüş, mücevherler, silahlar, kıyafetler, peynirler, patatesler, jambonlar, müzik aletleri, çeşitli koleksiyonların yer aldığı vanitas resimlerdir (Günay Kaygusuz, 2019).

Resim 5: (For The Love Of God, Hirst, 2007, 11)

Günümüz sanatçılarında, Damien Hirst de spin resimler olarak adlandırdığı kurukafa şeklinde olan geleneksel ölüm nesnesini kullandığı resimler yapmıştır. Hirst'in Spin Resimleri merkezkaç etkisiyle boyaların kenarlara aktığı kelebek ve kurukafa resimleridir. Son yıllarda adının çokça dillerde dolaşmasını sağladığı çalışması olan Tanrı Aşkına 50 milyon sterline alıcı bulmuştur. Hirst'ün bu çalışması vanitas resminin ünlü simgesi kurukafanın 8000 adet pırlantayla kaplanmasından oluşmaktadır. Sanatçının çokça ilgilendiği para, ün ve ölüm bu çalışmada çok başarılı bir şekilde birleştirilmiştir (Kurt, 2015).

3. SONUÇ

Bu çalışma insanın psikolojik dünyasının vücut bulmuş halini somutlaştırmak istemektedir. İnsan duygularıyla vardır ve duygularını sosyal kimliği gereği bir yerlerde dile getirme, paylaşma gereği duyan bir varlıktır. Duygular da paylaştıkça ifade bulur ve kimliklenir ve sanat bu konuda en iyi araçlardan bir tanesidir. En önemli paylaşım dili ve aracıdır. İnsan duygularını yaşadığı

sürece var olabilen, bu iletişim sayesinde kendisini anlamlandırabilen bir varlıktır. Var olma nedenlerinin başında kendisini anlamlandırma düşüncesi gelmektedir.

Anlaşılabileceği üzere araştırmanın temel amacı, insanın ruhsal dünyasındaki ölüm düşüncesinin açığa çıkarılmış şekli olan sanat eserlerinde nasıl vücut bulduğu konusunun irdelenip, diğer bilim alanlarıyla da bir ilişki kurulup kurulamayacağı konusunda bir bağ arayışı içerisine girme çabasıdır.

İnsanın duygularını ve düşüncelerini dile getirmesi için onu bir biçime sokması gerekir. Bu biçim, duygu ve düşüncelerin somutluk kazandığı bir ifade şeklidir. Bu ifade şekillerinden birisi de görsel dildir. Her dilin kendine özgü bir ifade tarzı olduğu gibi görsel dilin de kendine özgü ifade araçları vardır. Heykel ve resim de görsel ifade biçimlerinin en önemlilerindedir. Çağlar boyunca dile getirilen bir duyguyu, düşünceyi geleceğe taşımak daha çok heykel ve resimle mümkün olabilmektedir. Çok çeşitli nedenlerle heykeller ve resimler yapılmıştır.

Eğer insanlar buna benzer görsel sanat araçlarıyla duygu ve düşüncelerine bir somutluk kazandırmazlarsa, bugün insanlığın geçmişine dair bilgilerin çok önemli bir kısmına ulaşamayacağı kuvvetle muhtemeldir. Ölüm konusu insanlığın en çok merak ettiği ve bir türlü net olarak cevaplayamadığı bir soru işareti olarak kalmıştır. Bu sorunun cevabını çok farklı alanlarda aramış ve bu soruyu çözmek için büyük bir çabanın içerisine girmiştir. Halen günümüzde de tam olarak cevabını bulamayan insanlık, cevabını bulana kadar aramaya devam edecektir.

Çalışmanın temel problemi de bu sorunlar dolayısıyla yeni ifade yansımalarını, sanat eserlerinde, ölüm ve vanitas resimlerdeki yansımaların nasıl vücut bulduğunu inceleyerek, farklı bir dil oluşup oluşmadığı konusunda bir tartışma oluşturmayı amaçlamaktadır. Bu tartışma sonucunda, kişisel yansımalara da yer vererek yeni bir sorun ortaya atma kaygısı güdülmüştür. Bu sorunun çözümüne giden yollar konusunda arayışlar devam etmektedir.

Sonuç olarak vanitas resimlerdeki fani dünyada, kendisi de bir fani olan insanlık, kendisinden bir iz bırakmak adına hatta zenginliğinin esiri olduğunun farkında olmadan, faniliğe dair resimler sipariş ederek, evlerinin en önemli noktalarına bu resimleri asmışlardır. Burjuva halkın zenginliklerini yarıştırmaya bir çabada oldukları da bu resimlerde gayet açık bir şekilde görülmektedir. İnsanlık ölümlü olmaktan mı korkuyordu, yoksa tanrıdan mı korkuyordu ki vanitas resimlere 17. Yüzyıl Hollanda'sında bu denli yüksek bir ilgi vardı. Sonuç olarak vanitas resimler ölüm korkusuyla yapılmış resimlerdir ama burjuvazi bu dünyanın nimetlerinden faydalanmaktan da kendisini alamamıştır.

KAYNAKÇA

- Leppert, Richard (2009). *Sanatta Anlamın Görüntüsü*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Sağır, Adem (2013). Modern Dünya ve Ölüm: Batılının Ölüm Karşısında Tavırları. *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 4.
- Corbin, A., Courtine, J.-J. and Vigarello G., (2005). *Bedenin Tarihi*. 1. Cilt, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Kurt, C. (2015). Günümüz Sanatında Ölüm Teması. *İzlekler, Sanat ve Kültür Dergisi*.
- Çeler, Z. (2012). 17. Yüzyıl Hollanda Toplumunu ve Resim Sanatı Üzerine: Bakış, Üslup ve Yorumlama. *Galatasaray Üniversitesi İletişim Dergisi*, Sayı 5.
- Günay Kaygusuz, B. (2019). *Tablolardaki Ölüm Nesnelere: Vanitas Natürmort Geleneği*, Düzce Üniversitesi Sanat Tasarım ve Mimarlık Fakültesi Yayını, C. 4, S. 07.
- Soylu, R. (2019). *Resimde Ölüm ve Fanilik İmgelerinin Göstergebilim Çözümlemeleri*, Türk-İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Sayı 23.
- Özgenç Erdoğan, N. (2018). 17. Yüzyıl Hollanda Sanatında Vanitas İmgeleri. *Ulakbilge*, C. 6, S. 21.
- Hirst, Damien (2009). *Spin Paintings (Sergi Katoloğu)*, İstanbul: Portakal Kültür Sanat Evi.

İNTERNET KAYNAKLAR

- 1: Damien Hirst, <https://www.paulstolper.com/artworks/categories/58/3253-damien-hirst-for-the-love-of-god-lenticular-large-2012/> 18.10.2020, 18.22
- 2:<http://museums.fivecolleges.edu/browser.php?m=objects&kv=4004255&i=3372241> 11.07.2020, 13:53

RESİM DİZİNİ

- Resim 1: Leppert, Richard (2009). *Sanatta Anlamın Görüntüsü*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Resim 2: Leppert, Richard (2009). *Sanatta Anlamın Görüntüsü*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Resim 3: Hendrick Andriessen, Vanitas Natürmort, Flaman (1607-1655), CA.
- Resim 4: Leppert, Richard (2009). *Sanatta Anlamın Görüntüsü*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Resim 5: Hirst, Damien. (2009). *Spin Paintings (Sergi Katoloğu)*, İstanbul: Portakal Kültür Sanat Evi
- Resim 6: Leppert, Richard (2009). *Sanatta Anlamın Görüntüsü*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.